

ЛЮБЕЧ ТА ГОРОДЕЦЬ (ОСТЕР) ЯК КОЛОНІЗАЦІЙНІ ЦЕНТРИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Важливими регіональними центрами давньоруської Держави були невеличкі міста («городки»), розташовані на річках. За доби пізнього Середньовіччя саме річки були шляхами колонізації, поширення культурних, духовних та матеріальних цінностей. Сучасні дослідники виділяють два етапи формування так званих ранньоміських поселень. На території Русі поява перших крупних поселень відноситься до кінця IX – першої чверті X ст. У цей час виникає Гньоздов під Смоленськом, Іскоростень та ін. До цього часу відноситься й поява Вишгорода, Любеча та Сновська. Потужні містотворчі процеси, у тому числі із залученням «лучших мужів», фіксуються літописцями в останній чверті X ст. у нових «градах» по Десні, Трубежу, Остру, Сулі та Стугні [47, с. 7–8].

Подніпровський Любеч, перша писемна згадка про який у «Повісті минулих літ», датована 882 р., відноситься до першої хвили формування протоміст. У IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями. Згадано Любеч і в договорі Олега з греками 907 р. [45, с. 13; 62, с. 95].

А от подеснянський Городець (Остер) відноситься до другої урбанізаційної хвилі, причому його більш пізня поява зумовила й іншу роль. Сусідні міські центри – Київ, Переяслав та Чернігів вважаються ядром давньоруської державності протягом усього домонгольського періоду [57, с. 3–38]. Відповідно, Остер опинився на перехресті їхніх інтересів і може цілком претендувати на роль своєрідного центра давньої Русі. Місто стало військовим осередком і мало насамперед колонізаційне значення [24, с. 72].

Але на нижньому Подесенні першим колонізаційним пунктом був не Городець (Остер), а Виповзів. Археологічні дані свідчать, що поселення було важливим військовим і торгово-ремісничим центром не регіонального, а державного значення [48, с. 56–85; 50, с. 32–33]. З часом, коли «варязькі» елементи асимілювалися, вже Городець (Остер) перебрав на себе роль колонізаційного центру.

У 988 р. вперше в літопису згадана річка Остер («Востр»): «И рече Владимир: се не добро, еже есть мало городов около Киева, и нача ставити города по Десне и по Востри» [22, с. 241; 26, с. 34; 58, с. 83; 67, с. 84]. Припускаємо, що серед них міг бути й Городець. А от згадка про поселення припадає лише на 1098 р.: «В се лето заложи Володимер Мономах город на Вьстри» [2, с. 37; 27, с. 179]. Гора, на якій стояв Остерський городок (пізніше цей район Остра почав називатися Старгородка [24, с. 72]), являла собою укріплену природою місцевість неподалік від місця впадіння Остра в Десну.

Очевидно, що як Городець остерський, так і Любеч, були центрами колонізації київських князів. Достеменно відомо, коли Городець увійшов до складу Переяславщини – після смерті князя Володимира Всеволодовича Мономаха (1125 р.) [1, с. 5; 54, с. 132–133]. В історіографії побутує думка, що Любеч у цей час був «чернігівським» [62, с. 95], але жодних підтверджень цьому немає, адже усі літописні згадки наводяться без зазначення територіальної приналежності. Отже, не можна виключати й того, що Любеч був уділом Святополка Ізяславича і належав до Київського князівства (щонайменше до 1097 р.) [59, с. 142–143]. Проведені в останні роки археологічні дослідження дозволяють зробити висновок, що «чернігівський» вплив на матеріальну культуру давньоруського Любеча не був визначальним і має аналогії (на прикладі

плінфи) в інших містах дніпровського басейну [51, с. 72–74]. Під час приєднання регіону до Великого князівства литовського, Любеч згадується як «городок» київський [41, с. 29–30, 37]. Щоправда, це не виключає можливості його територіально-політичної приналежності до Чернігова у XII–XIII ст.

На думку Б. Рибаківа, у другій половині XI ст. в Любечі був побудований дерев'яний замок. На підставі розкопок, проведених у 1957–1960 рр., було здійснено його графічну реконструкцію [20, с. 134–138; 62, с. 95]. Щоправда, на думку сучасних фахівців, Б. Рибаків використав елементи фортифікаційних споруд більш пізнього періоду – XV–XVII ст. [17, с. 144–145; 18, с. 8; 63, с. 12–21]. У давньоруський час схили любецького дитинця не потребували побудови серйозних оборонних споруд. Недослідженою залишилась й північна частина Замкової гори, яка була розкопана лише у 2010–2012 рр. [12, с. 100; 13, с. 64].

У свою чергу, Городець, завдяки своєму географічному розташуванню, відігравав важливу роль у феодальних війнах XII ст. [2, с. 37]. Знаходячись на киево-переяславському прикордонні, місто під час міжкнязівського протистояння 40-х рр. XI ст. було однією із найсильніших фортець та головною опорною базою Юрія Долгорукого у його боротьбі за Київ та Переяслав [2, с. 39; 38, с. 17–19]. Функції князівської резиденції наприкінці XII – у першій половині XIII ст. виконував і Любеч [12, с. 100]. У 1097 р. в Любечі був скликаний найвідоміший князівський з'їзд [36, с. 2–34; 66, с. 9–13], рішення якого фактично легалізували феодальну роздробленість Русі.

Після смерті у 1125 р. князя Володимира Мономаха Городець Остерський став переяславським «пригородом» – удільним містом Переяславського князівства, і тільки у 1136 р. був переданий суздальському князю Юрію Долгорукому [1, с. 5; 7, с. 18; 26, с. 35]. В XI ст. разом із Городцем Остерським до Переяславського князівства відійшла більша частина Остерщини. Натомість Моровськ та його округа належали Чернігівському князівству і стали його південним військовим форпостом [1, с. 5]. Щільно забудоване Моровське городище займало підвищену частину мису біля Десни, його укріплення фіксувалися ще на початку 70-х рр. XX ст. [49, с. 57–58]. Перша писемна згадка про Моровськ відноситься до 1139 р. – саме тут був заключений мир між братом Юрія Долгорукого київським князем Ярополком та Всеволодом Ольговичем Святославичем [1, с. 5; 45, с. 190]. У XII ст. остаточно формуються міжкнязівські кордони [25, с. 10, 63]. Кордон між Чернігівщиною та Переяславщиною надалі був сталим і залишався незмінним до середини XVII ст. [7, с. 16]. «Старі рубежі» згадані у скарзі московського царя Федора I Івановича 1585 р.: «Люди вступають ся в нашу землю, в Черниговский уезд, через старие рубежи» [70, р. 11–12]. По р. Смолянка, яка слугувала природним кордоном, у першій половині XVII ст. проходив кордон між Чернігівським та Київським воєводствами [7, с. 90].

У XII ст. Городець (Остер) був ключовою фортецею у змаганнях Юрія Долгорукого за Київ [2, с. 41; 45, с. 193, 215, 217] аж до 1152 р., коли його вороги знищили «Юрієве гніздо». Городець був розорений, про що свідчить перша згадка про Остерську (чи Юрієву) божницю: «Розвели Городок Юріїв і спалили його, навіть і божницю святого Михайла» [2, с. 41–42; 25, с. 68; 45, с. 251].

Незважаючи на відносну віддаленість від Києва, під час феодальних усобиць середини XII ст. Любеч у 1147 р. було також пограбовано і спалено, а у 1157 р. місто спустошили половці [19, с. 11]. У 1159 р. у Морівійську (Моровську) відбувся князівський з'їзд, під час якого намагалися порозумітися князі чернігівські та київські [45, с. 276]. Від того ж року маємо згадку про перебування половців у Любечі (Любеску) та Морівійську (Моровську): «В них сидять псарі лише та половці» [45, с. 274; 25, с. 62]. Городець був відновлений у 1195 р., коли син Юрія

Долгорукого князь суздальський Всеволод Велике Гніздо надіслав сюди свого намісника Гюрю [24, с. 75; 26, с. 36; 44, с. 412]. Однак у подальшому Городець, очевидно, занепав.

Як бачимо, Городець відігравав ключову роль у регіоні та був важливим пунктом на шляхах до Києва, Чернігова і Переяслава. Саме це зумовило будівництво фортеці, яка вважалася однією з найпотужніших у регіоні в XII ст. [2, с. 40]. Давньоруське городище знаходиться на правому березі річки Остер, неподалік від місця його впадіння у Десну [2, с. 40; 49, с. 58]. На підставі матеріалів археологічних досліджень можна скласти уявлення про його структурне планування. Загальна площа Городця разом із оборонними лініями складала близько 30 га. Дитинець, оточений стінами з дерев'яних клітей-городен, займав 0,7–0,75 га [6, с. 191; 2, с. 39; 29, с. 91–93; 53, с. 22]. Залишки валу були простежені у 1971 р. Максимальна зафіксована ширина становила від 4 до 8 метрів, висота сягала від 1 до 4 метрів. Розміри площадки городища становили 65 на 45–60 м [49, с. 58]. На думку дослідників, Остерська божниця входила до ланцюга оборонної лінії фортеці і являла собою кутову башту [2, с. 38–39].

У розпорядженні сучасних дослідників перебувають достатньо певні відомості про оборонні споруди давньоруського Любеча. Замок був розташований у центральній частині Любеча – на пагорбі (дитинці), висота крутих схилів якого сягала 40 м. У плані Замкова гора – неправильний чотирикутник (104 x 32 м), площею 0,33 га. Згідно з реконструкцією Б. Рибаківа, забудова Любечського замку була досить щільною, місто було оточено дубовими стінами із заборолами, до валу прилягали стіни з житловими зрубами-клітями. Замок мав триповерховий палац, донжон, кілька могутніх веж та підйомний міст [62, с. 95–96]. Замок був центром великого посаду, а розміри укріпленої частини міста сягали 4,5 га [42, с. 49–53].

Під час археологічних досліджень у 2011 р. на північно-східному краю майданчика на Замковій горі були зафіксовані три періоди фортифікаційного будівництва, найдавніший з яких містить керамічний матеріал XII–XIII ст. [5, с. 485]. Зауважимо, що при спробі реконструкції Любечського замку були змішані різні історичні періоди [18, с. 8; 41, с. 17]. Не можна виключати ігнорування кількох хронологічних періодів функціонування фортеці і в узагальненнях сучасних дослідників щодо Остерського замку, побудованого 1538 р. на місці давньоруського городища.

Саме у давньоруському періоді історії Остра та Любеча слід шукати підвалини подальшого розвитку та формування нових територіально-адміністративних одиниць – волостей та староств. Як в окрузі Остра, так і в окрузі Любеча, на сільських поселеннях ще київськими князями були осаджені бояри, зобов'язані службою князю-сюзерену. Наявність на давньоруських сільських поселеннях військовослужбових елементів неодноразово підтверджувалася археологічними знахідками [10, с. 371; 21, с. 44–54; 39, с. 23–24; 40, с. 93–96]. Непоодинокими на сільських поселеннях були знахідки спорядження вершника та бойового коня [56, с. 123–129]. Біля частини остерських сіл фіксуються городища, що свідчить про наявність на них якихось укріплень [7, с. 14–15, 27]. Найвідомішою на Остерщині була Виповзівська фортеця як один з ключових центрів колонізації [49, с. 59, 64; 50, с. 9–10]. Навіть за часів Речі Посполитої та Гетьманщини Виповзів контролював перевіз через Десну, який проходив через Карпилівську пушу [23, арк. 89].

Осаджувалося на землю дрібне боярство і під Любечем. У межиріччі Десни і Дніпра археологи зафіксували близько 200 сільських поселень XI–XII ст. Існували тут і літописні міста – Листвен, Рогоща, Сибереж [19, с. 8–9]. Давньоруське городище зафіксовано поблизу Любеча в урочищі Монастирище [14, с. 378–379; 16, с. 99–108].

Ймовірно, боярство осаджувалося саме за територіальним принципом. Про це свідчить практика осадження боярства на території так званої Сновської тисячі [8, с. 27–35; 9, с. 17–26; 35,

с. 78–83]. Вже у литовський період з'являється (зберігається?) інститут сотників, які підпорядковувалися старості. Теоретично над сотниками мав стояти тисячник, але на думку П. Клепатського, у часи Великого князівства Литовського тисячників майже не було, єдиний виняток став новив Путивльський повіт, де ця посада існувала до 1500 р. [34, с. 395].

Катастрофою для регіону стала монгольська навала. Восени 1239 р. Любеч був захоплений та знищений. Однак у культурному шарі Любеча відсутні предмети кочівницького озброєння, немає і колективних поховань, характерних для монгольського розорення [12, с. 105–106, 113; 15, с. 380–381]. Не згаданий Любеч і серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239–1240 рр., хоча сучасні археологи усе ж таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 р. [11, с. 200; 37, с. 32–34]. Археологічні матеріали свідчать, що значна частина сільських поселень між Черніговом та Любечем у середині XIII ст. припинила своє існування [68, с. 114–115]. У порівнянні з попереднім періодом пам'ятки цієї доби характеризуються невеликими розмірами та бідністю культурного шару. Значно зменшується площа Любеча [5, с. 485]. Опісля монгольської навали суттєво поменшала і площа Городця [6, с. 191; 29, с. 91–93].

Однак твердження про повне обезлюднення Задесення не підтверджується археологічними дослідженнями [60, с. 116; 64, с. 91–95]. На існування поселень XIII–XIV ст. вказує у своїх дослідженнях К. Капустін. Матеріали цього періоду виявлені на 51 городищі Київської землі, у тому числі й у Острі [30, с. 381–382; 33, с. 71–72; 53, с. 4, 12]. Керамічний матеріал XIII–XIV ст. віднайдений у Любечі та його окрузі [10, с. 366–367; 31, с. 12, 13, 17]. Для багатьох пам'яток регіону цього періоду було характерне перенесення місцезнаходження, як це трапилося з Шесто-вицею чи с. Малим Лиственном [3, с. 181–182; 4, с. 377–378; 50, с. 13].

Услід за князями на службу до ординців пішла і якась частина військовослужбової людності Київщини, що стала улусом Золотої Орди. Спадком тієї доби стали «люди ясачні», які згодом прийшли на службу до Великого князівства Литовського [34, с. 417]. Однією з найдавніших «служб» була так звана «ординська служба» [69, с. 249–250].

Нам практично невідомі поселення де були осаджені саме золотоординці, окрім городища із потужними земляними укріпленнями, зафіксованими у 2016 р. біля смт Седнів [46, с. 321–323]. Можливо, якась ординська залога була і в самому Любечі, адже після навали Батия регіон перебував під безпосереднім управлінням ординців [32, с. 48], що підтверджується археологічними матеріалами [43, с. 174–179; 55, с. 91–96]. До цього періоду відноситься і одна із споруд, досліджених на території Любецького замку [65, с. 351, 354]. На думку І. Ігнатенка, поява в Любечі склоробних майстерень якраз була пов'язана із переселенням сюди майстрів з Києва після подій 1240 р. [11, с. 200; 28, с. 163].

Зміни відбулися і в територіальній приналежності Остра та Любеча. Остер знову став київським, а не переяславським. Любеч у першій половині XIV ст., ймовірно, тяжів до Брянська, адже саме брянські князі у цей час вважалися великими князями чернігівськими [61, с. 19].

Отже, у X–XIII ст. Любеч та Городець (Остер) були важливими пунктами колонізації та військовими форпостами Київського князівства. Їх поява була пов'язана із стратегічним значенням річкових шляхів – дніпровського та деснянського. Якщо Любеч знаходився на кордоні впливу князів київських та чернігівських, то Городець – на межі князівств Київського, Переяславського та Чернігівського. На околицях міст осаджувалися військовослужбові елементи, зобов'язані несеням військової служби на принципах васально-ленної залежності.

Джерела та література:

1. Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып. 1. Историческое описание. Часть 1: До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.). К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. 110 с.
2. Богусевич В.А. Остерский городок. Краткие сообщения Института археологии. К.: Изд-во АН УССР, 1962. Вып. 12. С. 37–42.

3. Бондар О., Кондратьєв І. Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць*. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 181–186.
4. Бондар О.М. Дослідження археологічного комплексу в с. Малий Листвен. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. К.: Інститут археології НАН України, 2013. С. 377–378.
5. Бондар О.М., Веремейчик О.М., Терещенко О.В. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. К., 2012. С. 485–486.
6. Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. *Gardarika*. 2016. Vol. (9). Is. 4. С. 190–196.
7. Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії). Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. 112 с.
8. Васюта О. «Реєстр чернігівських границь» XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі. *Сіверянський літопис*. 2000. № 3. С. 27–35.
9. Васюта О. Етнічний склад населення літописної Сновської тисячі в X–XIII ст. *Русь на перехресті світів (міжнародний вплив на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.*: Матеріали Міжнародного археологічного семінару. Чернігів, 2006. С. 17–26.
10. Веремейчик Е. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів, 2007. С. 366–379.
11. Веремейчик Е.М. Стекланне браслети средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010–2011 годов на Замковой Горе). *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*. СПб.: Нестор-История, 2015. С. 171–201.
12. Веремейчик Е.М. Усадьба ювелира середины XIII в. в Любече. *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. 2016. №5. С. 99–116.
13. Веремейчик О.М., Козубовський Г.А. Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча. *Археологія*. 2016. № 1. С. 64–69.
14. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Дослідження в уроч. Монастирище в смт Любеч. *Археологічні дослідження в Україні*. 2012. К., 2013. С. 378–379.
15. Веремейчик О.М. Археологічні дослідження Замкової Гори у смт Любеч. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. К., 2013. С. 380–381.
16. Веремейчик О.М. Старожитності городища Монастирище кінця XII – середини XIII ст. в Любечі. *Дослідження Київського Полісся*. К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. С. 99–108.
17. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К.: НДПІАМ – Головкивархітектура, 2012. 592 с.
18. Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків. *Старожитності*. 1992. Ч. 8. С. 8.
19. Глушак Т.П., Жаловський А.П., Пінчук З.М. та ін. Краю Ріпкинський мій... К.: Чернігівське земляцтво, 2004. 149 с.
20. Гончаров В.К. Раскопки древнего Любеча. *Археологічні пам'ятки*. К.: Вид-во АН УРСР, 1952. Т. III. С. 134–138.
21. Готун І.А., Казимір О. М., Шахрай Д.О. Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка. *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*. – 2015. Т. 166. С. 44–54.
22. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. К.: Наукова думка, 1991. Т. 1. 736 с.
23. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 151, 250 арк.
24. Добровольський П.М. Юрьевская Божница. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Чернигов: Типография Губернского правления, 1902. Вып. 7. С. 69–93.
25. Зайцев А.К. Черниговское княжество X–XIII в.: избранные труды М.: Квадрига, 2009. 226 с. + карты.
26. Зуммер В.М. Остерський городок і остерська Божниця: Збірник наукових праць та публікацій: 1908–2008 / [за ред. А.П. Мисливця]. Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2011. С. 34–44.
27. Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Изд. 2-е. СПб.: Археографическая комиссия, 1908. Т. 2. XVI с., 938 стб. 87 с.
28. Ігнатенко І.М. Скlorобство давнього Любеча та історія Чернігівщини XIII ст. в світлі нових археологічних досліджень. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 161–164.
29. Казаков А.Л. Остерський Городець (етапи формування міста). *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції*. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 91–93.
30. Казаков А.Л., Сенюк О.Г., Куза В.А. Дослідження Чернігово-Сіверської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні*. 2012. К., 2013. С. 381–382.
31. Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2012. № 3–4. С. 9–20.

32. Капустін К.М. Київська земля в середині XIII–XV ст. *Археологія*. 2010. № 3. С. 47–54.
33. Капустін К.М. Укріплені поселення середині XIII–XV ст. на Правобережжі Київської землі. *Археологія і давня історія України*. К.: Інститут археології НАНУ, 2013. Вип. 11. С. 71–81.
34. Клепатський П. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период. Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. 480 с.
35. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. *Археологічні старожитності Подесення*. Чернігів: Сіверянська думка, 1995. С. 78–83.
36. Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 24–34.
37. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень. *Чернігівська земля у давнину і середньовіччя*. К.: Інститут історії НАНУ, 1994. С. 32–34.
38. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Чернігово-Переяславський кордон в XI–XIII ст. *Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури»*. Переяслав-Хмельницький, 1992. С. 17–19.
39. Кондратьев И. Предметы вооружения и воинского снаряжения на поселении Автуничи. *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 23–24.
40. Кондратьев И.В. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского. *Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств*. Международная конференция: Материалы. Москва: Институт всеобщей истории РАН, Ростовский музей-заповедник, 2012. С. 93–96.
41. Кондратьев И.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. 384 с.
42. Куза А.В. Древнерусские города. *Древняя Русь. Город, замок, село*. М.: Наука, 1985. С. 49–53.
43. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. *Слов'янсько-руські старожитності*. К.: Наукова думка, 1969. С. 174–181.
44. Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей издаваемое постоянною Историко-археологической комиссией Академии Наук СССР*. Изд. 2. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926. Т. 1. Вып. 1. 540 с.
45. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич]. К.: Дніпро, 1989. XV; 591 с.
46. Моця О.П., Сита Л.Ф. Дослідження в смт Седнів у 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. К.: ІА НАН України, 2018. С. 321–323.
47. Моця О.П. «Ембріонний» етап формування давньоруських міст. *Археологія і давня історія України*. К.: Інститут археології Національної Академії наук України, 2016. Вип. 4 (21). С. 7–11.
48. Моця О., Скороход В. Виповзів на Десні. *Подесення в контексті історичної і природної спадщини*: Збірник наукових праць Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2018. Вип. 1. С. 56–85.
49. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. Польова документація. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). Фонд експ. № 1971/17а. 74 с.
50. Моця О.П., Коваленко В.П., Скороход В.М. Звіт про археологічну розвідку по «Шляху Мономаха». НА ІА НАНУ. Фонд експ. № 2008/127. 12 с.
51. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Науковий звіт про археологічні дослідження в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2010 р. Т. 3. 2010 р. НА ІА НАНУ. Фонд експ. № 2010/54. 167 с.
52. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Мироненко Л.В. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області, 2011 р. НА ІА НАНУ. Фонд експ. № 2011/187. 147 с.
53. Казаков А.Л. Отчёт о раскопках в г. Остре в 1988 г. НА ІА НАНУ. Фонд експ. № 1988/183. 22 с.
54. Назаренко А.В. Владимир Всеволодович Мономах. *Древняя Русь в средневековом мире*. Энциклопедия / [под ред. Е.А. Мельниковой, В.Я. Петрухина]; 2-е изд. М.: Ладомир, 2017. С. 132–133.
55. Оногда О.В., Балакін С.А. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки. *Археологія*. 2010. № 1. С. 91–96.
56. Плавинский Н. Очерки истории вооружения белорусских земель X–XIII вв. К.: Видавець Олег Філюк, 2014. 144 с.
57. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. К.: «Критика», 2015. 456 с.
58. Повесть временных лет / [подгот. текста Д.С. Лихачева; пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. Под ред. чл.-кор. АН СССР: 1-е изд. Часть 1. Текст и перевод]. М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. 407 с.

59. Пчелов Е. Почему княжеский съезд 1097 года состоялся в Любече? *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов / Ancient Rus' in IX–XI Centuries: Early Texts in Context* / [отв. ред. Е.П. Токарева / Ed. by Yelena Tokareva]. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, 2016. 148 с. С.141–145.
60. Рудь А. Розвиток поселень на теренах Козелецького району (1239–1648 рр.). *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2018. С. 115–119.
61. Русина О. Адміністративно-територіальний устрій давньої Чернігівщини на початку литовського володарювання. *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф.* / [за ред. С.А. Лепявка, В.М. Бойка]. Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. С. 18–25.
62. Рыбаков Б.А. Замок. Древняя Русь. Город, замок, село. М.: Наука, 1985. С. 94–132.
63. Ситий Ю., Кондратьев І. Етапи існування Любецького замку в XIV–XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б.О. Рибаківа). *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 12–21.
64. Ситий Ю.М. Поселення X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення. *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»*. Чернігів: Сіверянська думка, 1993. С. 91–95.
65. Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского. *Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы: Материалы межгосударственной научной конференции, приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде*. Брянск: РИО Брянского гос. ун-та, 2010. С. 350–356.
66. Талочко П.П. Любецький з'їзд князів. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 9–13.
67. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. Ленинград: Наука, 1988. 269 с.
68. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII–XVII ст. *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції*. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 114–115.
69. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К.: Критика, 2008. Вид. 2. 472 с.
70. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604). Parengė A. Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. 296 + LP p.